

باستان‌شناسی
دوران‌های پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی
منطقه اهر (ارسباران)

دکتر رضا رضالو

عضو هیات علمی دانشگاه ممقق اردبیلی

مهدی کاظم‌پور

مدرس دانشگاه

دکتر کریم حاجی‌زاده

عضو هیات علمی دانشگاه ممقق اردبیلی

زمستان ۱۳۹۱

سرشناسه	رضا، ۱۳۵۵
عنوان و نام پدید آور	باستان‌شناسی دوران‌های پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی منطقه اهر (ارسباران) / رضا رضا، مهدی کاظم‌پور، کریم حاجی‌زاده.
مشخصات نشر:	تبریز: پروژه ترجمه حسلو، ۱۳۹۱
مشخصات ظاهری	[۲۸۰] ص- مصور
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۹۳۰۷۵-۵-۵
وضعیت فهرست‌نویسی: فیا	
موضوع:	اهر
موضوع	آذربایجان
شناسه افزوده	کاظم‌پور، مهدی
شناسه افزوده	حاجی‌زاده، کریم، ۱۳۴۲-
رده‌بندی ملکه	DSR ۲۰۷۳ / ۵۶۶ / ۱۳۹۰
رده‌بندی دیوپی	۹۵۹/۲۲۱
شماره کتابخانه ملی	۳۰۸-۵۴۰

باستان‌شناسی دوران‌های پیش از تاریخ، تاریخی و اسلامی منطقه اهر (ارسباران)

مؤلفان: رضا رضا، مهدی کاظم‌پور، کریم حاجی‌زاده

ناشر: پروژه ترجمه حسلو

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۱

تیراژ: ۱۰۰۰ عدد

تعداد صفحه و قطع: ۲۸۰ / وزیری

مروغی‌نوی و صفحه‌آرایی: خدمات نشر جام (زین)

چاپ: سه‌رنگ

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۳۰۷۵-۵-۵

قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان

نشر پروژه ترجمه حسلو

تبریز: خیابان امام، بازار کیود

هاتف: ۳۴، طبقه همکف، پلاک ۳۴

تلفن: ۵۶۵۱۵۱۸ (۰۴۱۱)

www.nashreproject.com

السلام علیک صبح و شام، السلام علیک صبح و شام، السلام علیک صبح و شام
حمدی جان، سلام بر تو بخام ناز و دوستی، سلام بر تو بخام رکوع و سجود، سلام بر تو بخام بی تکلیف

تقدیم به تمامی رهروان علم و دانش

پیشگفتار

خداوند عزیز حکیم را شاکریم که بار دیگر مجالی عطا نمود تا پس از بررسی منابع مختلف که حاصل بررسی‌های باستان‌شناختی و پژوهش نویسندگان و محققان مختلف بود، توفیق تدوین کتاب باستان‌شناسی شهر اهر حاصل شود. امید است این اثر، برای ارتقای فرهنگ ایران عزیزمان که با پیشینه‌ای غنی هم‌چون نگینی در اوراق کتب تاریخی می‌درخشد، مثمر ثمر واقع گردد. در این کتاب سعی بر آن شده است به دور از اطاله‌ی کلام، پیچیدگی مطالب و در قالب کتب تاریخی، به بررسی‌ها و فعالیت‌های باستان‌شناختی صورت‌گرفته در این شهر اشاره شود و تاریخ این شهر از آغاز شکل‌گیری تا دوره قاجار مورد بررسی قرار گیرد.

پرواضح است که عامل اساسی در تدوین این کتاب، پیشینه غنی شهر اهر و عدم وجود منابع و مطالعات علمی کافی در مورد این شهر می‌باشد که همانا عزت ایران اسلامی در گرو وجود مطالعات غنی و سودمند در مورد شهرهای آن است. از خداوند متعال می‌خواهیم اجر این اثر را به روح بلند شهدا و درگذشتگان این شهر، به ویژه روح الهام‌بخش سالار شهیدان نثار فرماید.

در انتها خالص‌ترین سلام‌ها و صلوات‌ها را بنابر یوسف زهرا، حضرت بقیه الله، روحی له الفداء می‌نماییم. «صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْكَ يَا بَقِيَّةَ اللّٰهِ الْعَظَم»....

فهرست مطالب

فصل ۱:	جغرافیای آذربایجان	۱۷
فصل ۲:	اهر از دیدگاه جغرافی‌نویسان اسلامی و وجه تسمیه آن	۴۵
فصل ۳:	باستان‌شناسی اهر در دوران پیش از تاریخ	۴۹
فصل ۴:	باستان‌شناسی اهر در دوران تاریخی	۱۲۷
فصل ۵:	باستان‌شناسی اهر در دوران اسلامی	۱۸۷
فصل ۶:	یافت تاریخی شهر اهر	۲۶۱
	منابع و مأخذ	۲۷۳

فهرست مطالب تفصیلی

فصل ۱: جغرافیای آذربایجان و شهر اهر

۱۷	۱. موقعیت طبیعی و جغرافیایی شمال غرب ایران
۲۰	۲. ناهمواری‌ها
۲۱	۱-۲. کوه‌های آذربایجان شرقی
۲۳	۱-۱-۲. کوه‌های شمالی
۲۵	۲-۱-۲. کوه‌های شرقی
۲۵	۳-۱-۲. کوه‌های مرکزی و جنوبی
۲۸	۲-۲. رشته کوه‌های آذربایجان غربی
۲۸	۱-۳-۲. رشته کوه‌های مرزی رانرس
۲۹	۳. دشت‌های آذربایجان
۳۱	۴. گسل‌های منطقه البرز غربی و آذربایجان
۳۲	۵. آب‌وهوای شمال غرب ایران
۳۳	۶. حوضه‌های آبریز و رودهای شمال غرب ایران
۳۴	۱-۶. رودهای آذربایجان شرقی
۳۴	۱-۱-۶. حوضه آبریز دریای خزر
۳۶	۲-۱-۶. حوضه آبریز دریاچه ارومیه
۳۷	۲-۶. رودهای آذربایجان غربی
۳۷	۱-۲-۶. حوضه آبریز دریای خزر
۳۸	۲-۲-۶. حوضه آبریز دریاچه ارومیه
۳۹	۷. موقعیت و حدود شهر اهر
۴۰	۱-۷. کوه‌های اهر
۴۱	۲-۷. رودهای اهر

فصل ۲: اهر در منابع تاریخی و جغرافیایی و وجه تسمیه آن

۴۵	۱. منابع تاریخی و جغرافیایی
۴۸	۲. وجه تسمیه اهر

فصل ۳: باستان‌شناسی دوره پیش از تاریخ اهر

۴۹	۱. تحولات آذربایجان از دوره نوسنگی تا دوره آهن
----	--

۵۱	۲. دوره بندی آذربایجان از دیدگاه باستان شناختی.....
۵۱	۲-۱. دوره نوسنگی آذربایجان.....
۵۱	۲-۱-۱. محوطه های دوره نوسنگی در آذربایجان.....
۵۱	۲-۱-۱-۱. اهرنجان.....
۵۲	۲-۱-۱-۲. قره تپه.....
۵۳	۲-۱-۱-۳. حاجی فیروز.....
۵۶	۲-۱-۱-۴. یانیق تپه.....
۵۷	۲-۲. دوره مس سنگی آذربایجان.....
۵۸	۲-۲-۱. محوطه های دوره مس سنگی در آذربایجان.....
۵۸	۲-۲-۱-۱. گوی تپه.....
۵۹	۲-۲-۱-۲. یانیق تپه.....
۵۹	۲-۲-۱-۳. تپه پیس دیلهلی.....
۶۰	۲-۲-۱-۴. تپه سیوان.....
۶۱	۲-۲-۵. دالما.....
۶۲	۲-۳. عصر مفرغ آذربایجان.....
۶۴	۲-۳-۱. عصر مفرغ قدیم.....
۶۷	۲-۳-۱-۱. مواد فرهنگی عصر مفرغ قدیم.....
۶۸	۲-۳-۱-۲. گستره جغرافیایی فرهنگ کورا-ارس.....
۷۰	۲-۳-۱-۳. سفالگری عصر مفرغ قدیم.....
۷۱	۲-۳-۲. عصر مفرغ میانی.....
۷۳	۲-۴. محوطه های دوره مفرغ قدیم و میانی در قفقاز.....
۷۳	۲-۴-۱. جمهوری آذربایجان.....
۷۴	۲-۴-۲. ارمنستان.....
۷۵	۲-۴-۳. گرجستان.....
۷۵	۲-۵. عصر مفرغ جدید.....
۷۶	۳. تحولات هزاره دوم قبل از میلاد (دوره مفرغ جدید و آهن I) در آذربایجان.....
۷۷	۳-۱. مطالعات باستان شناختی عصر آهن ایران.....
۷۷	۳-۱-۱. کابلیانک.....
۷۷	۳-۱-۲. رابرت هنری دایسون.....
۷۸	۳-۱-۳. رومن گیرشمن.....
۷۸	۳-۱-۴. لویی وندنبرگ.....
۷۸	۳-۱-۵. کلر گاف مید.....

۷۹	 ۶-۱-۳ دیوید استروناخ
۷۹	 ۷-۱-۳ سیف الله کامبخش فرد
۷۹	 ۸-۱-۳ فوکانی و آگامی
۷۹	 ۹-۱-۳ علی حاکمی
۷۹	 ۱۰-۱-۳ عزت الله نگهبان
۷۹	 ۲-۳ ساخت و استفاده از ابزارهای آهنی
۸۳	 ۱-۲-۳ توليدات آهنی حسنلو
۸۳	 ۲-۲-۳ توليدات آهنی گوی تپه
۸۳	 ۳-۲-۳ توليدات آهن هفتوان تپه
۸۴	 ۴-۲-۳ توليدات آهنی دینخواه
۸۴	 ۳-۳ تحول در فرهنگ سفال
۸۴	 ۱-۳-۳ سفال منقوش
۸۴	 ۲-۳-۳ فرهنگ سفال نوع خابور
۸۶	 ۳-۳-۳ فرهنگ سفال نوع ارومیه
۸۶	 ۴-۳-۳ سفال خاکستری
۸۶	 ۵-۳-۳ سفال خاکستری حسنلو
۸۷	 ۶-۳-۳ سفال خاکستری گوی تپه
۸۸	 ۷-۳-۳ سفال خاکستری دینخواه
۸۹	 ۸-۳-۳ سفال خاکستری هفتوان
۹۰	 ۹-۳-۳ سفال خاکستری یانیق تپه
۹۰	 ۴-۳ تحول در فرهنگ تدفین
۹۲	 ۵-۳ تحول در فرهنگ معماری
۹۲	 ۱-۵-۳ معماری عصر آهن حسنلو
۹۲	 ۲-۵-۳ معماری عصر آهن هفتوان
۹۳	 ۳-۵-۳ معماری عصر آهن کردلر تپه
۹۴	 ۴ محوطه‌های عصر آهن در آذربایجان
۹۴	 ۱-۴ یانیق تپه
۹۴	 ۲-۴ عصر آهن حاجی فیروز
۹۴	 ۳-۴ تپه گرد قلات
۹۴	 ۴-۴ قلعه گرد قسار
۹۴	 ۵-۴ قلاتگاه II
۹۵	 ۶-۴ قبرستان گرجی

۹۵	۷-۴. تپه میر آباد.....
۹۵	۸-۴. دالما تپه.....
۹۵	۹-۴. عقرب تپه.....
۹۵	۵. شاخصه‌های فرهنگ هزاره دوم ق.م. منطقه اهر و نواحی پیرامون آن.....
۹۵	۱-۵. گور نوع مکالتیک.....
۹۶	۱-۱-۵. گور نوع گورگانی.....
۹۷	۲-۱-۵. گور نوع صندوقی.....
۹۷	۲-۵. استقرار در قلعه‌های دفاعی.....
۹۸	۳-۵. فرهنگ سفالی.....
۹۸	۶. محوطه‌های مربوط به دوران پارینه‌سنگی تا دوره آهن در منطقه اهر.....
۹۸	۱-۶. پارینه‌سنگی تا نوسنگی.....
۹۹	۲-۶. آثار دوره پارینه‌سنگی در اهر.....
۹۹	۱-۲-۶. نقوش صخره‌ای دووژداغی.....
۱۰۰	۱-۱-۲-۶. موقعیت محوطه.....
۱۰۲	۲-۱-۲-۶. تاریخگذاری.....
۱۰۲	۲-۲-۶. سنگ‌نگاره‌های هورانند.....
۱۰۲	۱-۲-۲-۶. پراکندگی آثار.....
۱۰۳	۱-۱-۲-۲-۶. منطقه معدن.....
۱۰۳	۲-۱-۲-۲-۶. دره جیران.....
۱۰۳	۳-۱-۲-۲-۶. تازه‌کند گونانلو.....
۱۰۴	۳-۶. محوطه زردخانه.....
۱۰۴	۱-۳-۶. موقعیت جغرافیایی منطقه زردخانه.....
۱۰۷	۲-۳-۶. قلعه.....
۱۰۸	۱-۲-۳-۶. فضاهای معماری.....
۱۱۰	۲-۲-۳-۶. دیوارهای دفاعی اطراف تپه‌های A و C.....
۱۱۲	۳-۳-۶. گورهای محوطه زردخانه.....
۱۱۲	۱-۳-۳-۶. گورهای نوع کلان سنگی.....
۱۱۳	۱-۱-۳-۳-۶. قبور نوع گورگانی.....
۱۱۵	۲-۱-۳-۳-۶. گورهای نوع صندوقی.....
۱۱۵	۲-۳-۳-۶. قبور نوع دلمن.....
۱۱۸	۳-۳-۳-۶. سایر قبور.....
۱۱۸	۴-۳-۶. سفال‌های محوطه زردخانه.....

۱۲۳	۷. قره تپه
۱۲۳	۸. قبور باستانی سامبران
۱۲۳	۹. منطقه آذغان
۱۲۴	۱۰. محوطه‌های محصور بدون گورستان
۱۲۴	۱۱. محوطه‌های محصور با گورستان

فصل ۴: باستان‌شناسی اهر در دوران تاریخی

۱۲۷	۱. دوره اورارتو
۱۳۳	۱-۱. کتیبه‌های اورارتویی در اهر
۱۳۴	۱-۱-۱. کتیبه شیخه
۱۳۵	۱-۱-۲. کتیبه سقین دیل
۱۳۵	۲. دوره ماد
۱۳۸	۲-۱. نیروی نظامی ماد
۱۳۹	۲-۲. سرانجام ماد
۱۴۰	۲-۳. آثار مادی در منطقه اهر
۱۴۱	۳. دوره هخامنشی
۱۴۳	۳-۱. آثار هخامنشی در منطقه اهر
۱۴۴	۴. دوره سلوکی
۱۴۵	۵. دوره اشکانی
۱۵۰	۵-۱. نژاد و خاستگاه اشکانیان
۱۵۳	۵-۲. اوضاع اجتماعی در دوره اشکانی
۱۵۴	۵-۳. اقتصاد و پول
۱۵۴	۵-۴. زبان و خط
۱۵۵	۵-۵. گورهای دوره اشکانی در شمال غرب ایران
۱۵۵	۵-۵-۱. گورهای خمره‌ای
۱۵۷	۵-۵-۲. گورهای مکعب مستطیل
۱۵۷	۵-۶. آذربایجان در دوره اشکانی
۱۵۹	۵-۷. دوره اشکانی در منطقه اهر
۱۶۱	۵-۷-۱. آثار دوره اشکانی در اهر
۱۶۱	۵-۷-۱-۱. قلعه‌های شیور
۱۶۱	۵-۷-۱-۲. قلعه اورنگ
۱۶۱	۵-۷-۱-۳. تپه نقاره

۱۶۲	 ۴-۱-۷-۵. هاجا تپه‌سی
۱۶۲	 ۵-۱-۷-۵. قلعه شریعت اهر
۱۶۲	 ۶-۱-۷-۵. قلعه پشتاب
۱۶۲	 ۷-۱-۷-۵. قلعه قهقهه
۱۶۲	 ۸-۱-۷-۵. قلعه نودوز
۱۶۳	 ۶. دوره ساسانی
۱۶۵	 ۱-۶. آثار مربوط به دوره ساسانی در منطقه اهر
۱۶۷	 ۱-۱-۶. بنای هلان
۱۶۹	 ۱-۱-۱-۶. موقعیت جغرافیایی بنای هلان
۱۷۰	 ۲-۱-۱-۶. ویژگی‌های معماری بنای هلان
۱۷۲	 ۳-۱-۱-۶. یافته‌های فرهنگی
۱۷۳	 ۴-۱-۱-۶. مطالعات قوم‌نگاشتی
۱۷۶	 ۵-۱-۱-۶. نگاهی به پیشینه تاریخی منطقه
۱۷۷	 ۶-۱-۱-۶. دلایل اهمیت بنای هلان
۱۷۹	 ۲-۱-۶. ظرف سنگی موجود در موزه اهر
۱۸۰	 ۱-۲-۱-۶. نقوش و تزیینات
۱۸۲	 ۲-۲-۱-۶. تعیین کاربری
۱۸۴	 ۳-۲-۱-۶. تاریخگذاری نسبی

فصل ۵: باستان‌شناسی اهر در دوران اسلامی

۱۸۷	 ۱. اوایل اسلام: تسلط اعراب
۱۸۹	 ۱-۱. حاکمان آذربایجان در دوره تسلط اعراب
۱۹۱	 ۲. آذربایجان و اهر از قرن چهارم هجری تا دوره قاجار
۱۹۲	 ۱-۲. روادیان
۱۹۳	 ۲-۲. سلجوقیان
۱۹۳	 ۱-۲-۲. بناهای دوره سلجوقی در اهر
۱۹۳	 ۱-۱-۲-۲. مسجد جامع اهر
۱۹۷	 ۳-۲. اتابکان آذربایجان
۱۹۹	 ۴-۲. سلطه مغول
۲۰۲	 ۱-۴-۲. حدود و وسعت قلمرو ایلخانان در آذربایجان شرقی
۲۰۵	 ۲-۴-۲. برخی از مهم‌ترین اقدامات عمرانی غازان خان
۲۰۵	 ۳-۴-۲. اقدامات عمرانی رشیدالدین فضل‌الله همدانی

۲۰۶	 دلایل اهمیت شهر اهر در دوره ایلخانی	۲-۴-۴
۲۰۶	 ویژگی ژئوبولتیک و استراتژیک شهر اهر از دیدگاه نظامی و امنیتی	۲-۴-۴-۱
۲۰۸	 مناسب بودن جهت اسکان عشایر	۲-۴-۴-۲
۲۱۰	 قرارگیری در مسیرهای مواصلاتی	۲-۴-۴-۳
۲۱۳	 شواهد تاریخی در تأیید اهمیت شهر اهر در دوره ایلخانی	۲-۴-۵
۲۱۵	 باهای دوره ایلخانی در اهر	۲-۴-۶
۲۱۵	 بقعه شیخ شهاب الدین اهری	۲-۴-۶-۱
۲۱۶	 احوال شیخ شهاب الدین	۲-۴-۶-۱-۱
۲۱۶	 دور مناسی و اتفاقات مهم	۲-۴-۶-۲
۲۲۱	 مرمت‌های صورت گرفته در بقعه شیخ شهاب الدین	۲-۴-۶-۱-۳
۲۲۱	 عناصر و فضاهای موجود در این بنا	۲-۴-۶-۱-۴
۲۲۱	 مناره‌ها	
۲۲۲	 مسجد بزرگ معروف به قوسخانه	
۲۲۲	 دهلیزها یا اتاق‌ها	
۲۲۳	 چله‌خانه	
۲۲۳	 مسجد کوچک	
۲۲۳	 راه‌پله‌ها	
۲۲۳	 در شرقی	
۲۲۴	 صحن یا حیاط مجموعه	
۲۲۴	 مزار شیخ	
۲۲۶	 در جنوبی	
۲۲۶	 حجره‌ها	
۲۲۶	 حوض	
۲۲۶	 نمای شمالی	
۲۲۷	 نمای شرقی	
۲۲۷	 نمای جنوبی	
۲۲۷	 نمای غربی	
۲۲۷	 دیوارهای بقعه	
۲۲۷	 آرایه‌ها	
۲۳۰	 ایوان شمالی	
۲۳۱	 برج خانبازی	۲-۴-۶-۲
۲۳۱	 چوپانیان	۲-۴-۵

۲۳۲	 ۲-۶. آل مظفر
۲۳۲	 ۲-۷. ایلکانان (آل جلایر)
۲۳۳	 ۲-۸. تیموریان، آق قویونلوها و قراقویونلوها
۲۳۳	 ۲-۹. صفویان
۲۳۴	 ۲-۹-۱. واقعه قانلی گول
۲۳۵	 ۲-۹-۲. ایل شاهسون
۲۳۷	 ۲-۹-۳. ایل قراجورلو
۲۳۸	 ۲-۹-۴. بناهای دوره صفوی در اهر
۲۳۸	 ۲-۹-۴-۱. کاروانسرای شاه عباسی گویجه بل
۲۳۸	 ۲-۹-۴-۲. کاروانسرای جنوبی گویجه بل
۲۳۸	 ۲-۹-۴-۳. مرده کتان
۲۳۹	 ۲-۹-۴-۵. قلعه کلهر
۲۳۹	 ۲-۱۰. دوره قاجار
۲۴۱	 ۲-۱۰-۱. بناهای دوره قاجار در اهر
۲۴۱	 ۲-۱۰-۱-۱. کاروانسرای اهر (آغ مسجد)
۲۴۸	 ۲-۱۰-۱-۱-۱. ویژگی هنر دوره قاجار
۲۵۱	 ۲-۱۰-۱-۲. بازار اهر
۲۵۲	 ۲-۱۰-۱-۳. خانه قاسم خان اهری
۲۵۲	 ۲-۱۰-۱-۳-۱. مشخصات بنا
۲۵۷	 ۲-۱۰-۱-۴. حمام قوشالار
۲۵۷	 ۲-۱۰-۱-۵. حمام مسجد جامع اهر
۲۵۷	 ۲-۱۰-۱-۶. حمام علیزاده
۲۵۷	 ۲-۱۰-۱-۷. حمام خدادی
۲۵۸	 ۲-۱۰-۱-۸. حمام زمزم
۲۵۸	 ۲-۱۰-۱-۹. مسجد شیخ عماد
۲۵۸	 ۲-۱۰-۱-۱۰. امامزاده علی
۲۵۸	 ۲-۱۰-۱-۱۱. مسجد ابواسحاق
۲۵۸	 ۲-۱۰-۱-۱۲. آغ مسجد (مسجد سفید)
۲۵۸	 ۲-۱۰-۱-۱۳. گوی مسجد (مسجد کبود)
۲۵۹	 ۲-۱۰-۱-۱۴. کاروانسرای گروس
۲۵۹	 ۲-۱۰-۱-۱۵. کاروانسرای احمد آقا

فصل ۶: مطالعه بافت تاریخی شهر اهر

۱. بافت تاریخی شهر اهر ۲۶۳

منابع و مآخذ ۲۷۳

www.ketab.ir